

жавної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ : Міленіум, 2012. – № 3. – С. 79–83 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2012_3/18.pdf. – Назва з екрана.

9. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за ред. В. В. Дубичинського. – Харків : Школа, 2009. – 278 с.

REFERENCES

1. Huryn, O. (2011). *Shkola i muzei: pratsiuємо разом* [School and Museum: We work together]. *Mystetstvo ta Osvita* [Art and Education], 2, 27–28.

2. Kotler, N., Kotler, F., & Kotler, V. (2010). *Muzeinyi marketing i stratehiia: formuvannia misii, zaluchennia publiky, zbilshennia dokhodiv i resursiv* [Museum marketing and strategy: Mission creation, public involvement, income and resources growth]. Kyiv: Stylos.

3. Krasnova, N. M. (2015). *Formuvannia svitovidobrazhennia v uchniv 5–7 klasiv spetsializovanykh zahalnoosvitnykh shkil khudozhnoho profilu u protsesi obrazotvorchoi diialnosti* [Formation of the world of reflection of 5–7 grades students in the artistic specialized schools in the process of visual activity]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

4. *Natsionalnyi khudozhnyi muzei Ukrainy. Prosvitnytski prohramy muzeiu* [National Art Museum of Ukraine. Educational programs of the museum] (n. d.). Retrieved from <http://namu.kiev.ua/ua/educational-programs/namu.html>

5. Panteleeva, L. V. (2000). *Muzei i deti* [Museum and children]. Moscow: Karapuz.

6. Rahoziina, V. V. (2016). *Vchymos tvoryty u myttsiv: metodyka khudozhno-tvorchoi diialnosti dytyny* [Learn to create from artists: Methods of artistic and creative activity of a child]. *Mystetstvo ta Osvita* [Art and Education], 1 (79), 24–29.

7. Rahoziina, V. V. (2012). *Khudozhno-osvitnia diialnist muzeiv mystetskoho profilu z ditmy doshkilnoho viku ta shkoliaramy* [Artistic and educational activity of museums of art with children of preschool age and schoolchildren]. *Horyzonty Osvity*, 3 (36), 50–56.

8. Rudenko, S. B. (2012). *Pro mozhlyvosti sotsiokulturnoho vykorystannia muzeinykh pamiatok u suchasnykh umovakh* [On the possibilities of the sociocultural usage of museum valuables in modern conditions]. In *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*: Vol. 3 (pp. 79–83). Kyiv: Milenium. Retrieved from http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2012_3/18.pdf.

9. Dubichynskyi, V. V. (Ed.). (2009). *Suchasnyi tлумачnyi slovnyk ukrainskoi movy: 100000 sliv* [Modern Dictionary of the Ukrainian Language: 100000 words]. Kharkiv: Shkola.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2017 р.

УДК 7.071.1:[37:75]-057.874

Перепелиця Олена Олегівна,

аспірантка Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна, e-mail: lesija@meta.ua

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ З КОМПОЗИЦІЇ

У статті розглянуто основні закони композиції (цілісності, контрастів, новизни, підпорядкування всіх засобів композиції ідейному задуму) і правила композиції (ритм, виділення сюжетно-композиційного центру, симетрія або асиметрія, розміщення головного на другому просторовому плані), з якими слід ознайомити учнів на уроках образотворчого мистецтва в загальноосвітній школі. Засвоєнню даних законів і правил сприяють розроблені автором окремі практичні завдання з побудови статичної та динамічної композицій, де учні мають змогу використовувати виражальні засоби композиції для створення яскравого художнього образу.

Ключові слова: закони, правила, засоби створення композиції, практичні завдання, учні.

Створення художнього твору в будь-якій галузі мистецтва неможливе без композиційної побудови, приведення до цілісності та гармонії всіх його частин і компонентів. Закінчений твір також називають композицією, наприклад, у живопису – картину, музичний твір, балетний спектакль, що складається із номерів, пов'язаних між собою спільною ідеєю, склад металевих сплавів, парфумів тощо. Крім того, композицією називають навчальну дисципліну про закони побудови художнього твору.

Теоретичні та методичні аспекти навчання учнів загальноосвітньої школи образотворчого мистецтва, розглянуті в працях І. Глинської, В. Кардашова, С. Коновець, Л. Масол, І. Руденко, С. Свида та ін. Дослідники підкреслювали важливість у художньому навчанні опанування учнів засобів художньої виразності – форми, кольору, ритму і, безперечно, основ композиції, без чого неможлива художня діяльність, а також творче самовираження школярів. Особливого значення у творчій само-

реалізації вихованців набуває знання основ композиції, що є тим об'єднуючим усі засоби фундаментом, на якому базується художня робота, і що допомагає вибудовувати цілісність з багатьох складових.

Під композицією розуміємо цілеспрямовану побудову цілого, де розташування та взаємозв'язок частин обумовлюються ідеєю, змістом, призначенням і гармонією.

Композиції можна навчати: для цього потрібні теоретичні знання, які одразу ж застосовують на практиці – у виконанні навчальних і творчих завдань. Отже, процес опанування художніх засобів у навчанні образотворчого мистецтва передбачає знання основ композиції та безпосередньо поєднаний із практичною діяльністю учнів, що потребує розроблених практичних завдань, які мають свою специфіку.

Окрім цього, навчання дітей різних вікових груп також вимагає корекції змісту таких завдань, врахування особливостей певного віку. Творчі завдання як метод у художньому навчанні

старших дошкільників, учнів молодшої і основної школи висвітлювалися дослідниками (Е. Белкіна, О. Колотило, О.Калініченко, Л. Масол, В. Рагозіна, І. Руденко та ін.), зокрема й на сторінках журналу «Мистецтво та освіта» (Т. Шлеєнкова – у контексті опанування учнями такого засобу, як колір). Та все ж це питання потребує подальшої розробки й нових напрацювань.

Тож **метою нашої статті** є певна систематизація основних законів композиції, необхідних для засвоєння учнями основної школи, а також рекомендації щодо їх застосування під час виконання розроблених нами творчих завдань з композиції. Такі завдання з нашої практики допомагають учням засвоїти теоретичні відомості про основні закони композиції; апробувати їх на практиці у створенні цікавих і змістовних робіт; розвивати творчі здібності, уяву, фантазію, асоціативно-образне, просторове, пластичне мислення.

Слово «композиція» походить від латинського «compositio», що означає твір, складання, зв'язок, зіставлення. Усі ці значення певним чином присутні в сучасному трактуванні композиції, оскільки композиція завжди передбачає цілісність, наявність складної будови, що містить протиріччя, приведені до гармонійної єдності завдяки системі зв'язків між її елементами.

На думку фахівців (Л. Любарської, М. Резніченко, О. Протопопової), під час викладання образотворчого мистецтва учням 5–7 класів, термін «композиція» пояснюється у значенні «твір», пропонується узгоджувати композицію з форматом; виявляти конструктивний та композиційний зв'язок елементів між собою; дається поняття статичної, динаміки, рівноваги.

Пропонують сформулювати чуття композиції Е. Белкіна, А. Поліщук, О. Константинова, які ставлять завдання перед вчителем розвивати в учнів цілісне бачення, композиційне мислення; вміння виділяти основне в явищах та формах і пропонують вивчати контрастні форми, пропорції.

Чинною навчальною програмою «Мистецтво. 5–9 класи» (авт. Л. Масол, О. Коваленко, Г. Сотська, Г. Кузьменко, Ж. Марчук, О. Константинова, Л. Паньків,

І. Гринчук, Н. Новикова, Н. Овіннікова) вивчення основ композиції передбачено: у 5 класі – вивчення видів та засобів художньої виразності графіки, створення графічної композиції, застосування різних технік та використання різноманітних матеріалів у реалізації творчих задумів; у 6 класі – створення сюжетно-тематичних композицій в історичному, міфологічному, релігійному, батальному жанрах, компонування елементів зображення в певному форматі; у 7 класі – створення архітектурних образів у різних техніках (по пам'яті, за уявою). Отже, від класу до класу програмою передбачено систематичне й послідовне ознайомлення учнів із законами композиції і їх застосування в різнопланових художніх роботах, завдання і зміст яких теж ускладнюються з набуттям учнями художнього досвіду сприймання творів і практичної художньої діяльності.

Розглянемо основні закони, правила та прийоми композиції, яких необхідно навчати учнів основної школи під час уроків образотворчого мистецтва. До них належать: закон цілісності, закон контрастів, закон новизни, закон підпорядкування всіх засобів композиції ідейному задуму.

На основі положень Є. Кібрика [5] окреслимо сутність законів композиції, правил і засобів, важливих у створенні зображень, а також наведемо розроблені нами завдання з їх опрацювання у практичній роботі учнів основної школи.

Основні закони композиції:

- **Закон цілісності.** Неподільність, взаємозв'язок і узгодженість усіх елементів композиції, поєднання всіх образів твору в одне ціле. Неподільність композиції – перша й головна вимога закону цілісності, створюється проєктом відповідно до так званої конструктивно-художньої ідеї твору.
- **Закон контрастів.** Термін «контраст» означає різку відмінність, протилежність. Істотну роль у композиції відіграють контрасти величин (великих і малих), контрасти в побудові сюжету (контрасти положень), психологічні контрасти.
- **Закон новизни.** Виступає як загаль-

ний закон мистецтва, виявляє свою дію в тому, що художній образ – це завжди нове в мистецтві і за формою, і за змістом.

- **Закон підпорядкованості.** Вимагає врахування співвідношення обсягів, кольору, світла, тону й форми, а також передачі ритму й пластики, руху чи стану відносного спокою, симетрії або асиметрії; визначення співвідношення розмірів усіх фігур, сюжетного центру до інших частин композиції. Домірність частин і елементів повинна бути вирішена як гармонійне поєднання пропорцій, щоб твір сприймався, як єдине ціле.
- **Закон типізації (життєвості).** Не є загальним законом композиції, а виявляє свою дію у творах образотворчого мистецтва, в яких ставиться завдання передачі руху в часі. Завдання типізації вирішується насамперед у творах, що мають сюжетні зав'язки (станкова графіка, живопис і скульптура; монументальний живопис та скульптура, прикладні сюжетні композиції на площині; мініатюрний живопис; прикладна скульптура, книжкова графіка).

Основними правилами композиції є *ритм, виділення сюжетно-композиційного центру, симетрія або асиметрія, розміщення головного на другому просторовому плані.*

Ритм як правило композиції має свої особливості й широкий діапазон дії. Він виконує організуючу й естетичну роль. Саме наявність тональних або кольорних контрастів забезпечує сприйняття зображеного здалеку, навіть на значній відстані. При згасанні тональних і кольорних контрастів ритм майже не сприймається, навіть за наявності контрастів величин або положення предметів у просторі (далі – ближче). Ось чому дуже важливо визначити основні контрасти вже в ескізах композиції.

Сюжетно-композиційний центр.

Центром композиції є та частина, яка досить чітко виражає головне в ідейному змісті сюжету. Центр виділяється обсягом, освітленням та іншими засобами у відповідності до основних законів композиції. Композиційний центр одразу привертає увагу глядача, тому має бути грамотно вибудованим.

Динаміка – це зорове сприйняття руху форми. Характерна риса динаміки – однобічна спрямованість руху. Динамічність форми пов'язана з її пропорціями. Виявленню динаміки сприяє застосування контрасту форми. Для того, щоб динамічність форми проявилася, необхідно визначити її початок та надати спрямованості в певному напрямку: вверх, вниз, по діагоналі, по спіралі тощо.

Симетрія. Для симетричної організації композиції характерна урівноваженість її частин за масами, тоном, кольором і навіть формою. Одна частина є майже дзеркально схожа на другу. У симетричних композиціях найчастіше є яскраво виражений центр. Як правило, він збігається з геометричним центром картинної площини. Якщо точка сходження зміщена від центру, або одна з частин більш завантажена за масами, або зображення будується по діагоналі, – усе це надає динамічності композиції і певною мірою порушує ідеальну рівновагу.

Асиметрія. За своєю структурою асиметрія протилежна явищу симетрії. Якщо композиція побудована асиметрично, то вона, як правило, не симетрична, і, навпаки, якщо композиція симетрична, то вона, як правило, не асиметрична. Це цілком доводить, що симетрія й асиметрія є взаємними обов'язковими правилами композиції.

До виразальних засобів композиції в декоративному і прикладному мистецтві відносять *лінію, крапку, пляму, колір, фактуру*. Також ці засоби є елементами композиції. Виходячи з поставлених завдань і цілей та враховуючи можливості певного художнього матеріалу, використовуються необхідні виразні засоби.

Лінія. Основний формотворчий елемент, найбільш точно передає характер контурів будь-якої форми. Лінія виконує подвійну функцію, одночасно є засобом зображення і засобом вираження. Виразність асоціативного сприйняття ліній залежить від характеру їх накреслення, тонального і кольорового звучання.

Точка. Як виразальний засіб широко застосовується в багатьох творах декоративно-прикладного мистецтва. Вона

сприяє виявленню фактури зображення, передачі умовного простору.

Пляма. Плями різної конфігурації, організовані в певну композицію, набувають художньої виразності, емоційно впливаючи на глядача, викликають у нього відповідний настрій.

Пропонуємо декілька завдань для засвоєння на практиці законів і правил композиції, а також таких виразальних художніх засобів, як лінія, крапка, пляма, колір, фактура, з метою створення художнього образу.

Завдання виконуються за **алгоритмом**, що передбачає 4 етапи. Зауважимо, що обсяг роботи не дозволяє завершити композицію за один урок, а тому учні можуть продовжити у гуртковій роботі чи вдома.

Загальні вимоги до учнів у створенні композицій: встановити тональну єдність та кольорову гармонію; прагнути до достатнього рівня технічного виконання роботи.

Пропонуються *художні матеріали та інструменти*: папір (бажано формату А3), копіювальний папір, простий олівець, чорна туш, пензлі, фломастер, гелева ручка.

Техніка виконання: графіка.

Важливо, щоб учитель обговорив з кожним учнем його задум, зробив корекцію ескізу композиції, запропонував конкретні прийоми.

Педагогу слід пам'ятати: головним у створенні композиції є учень, який задумує і втілює свій задум; учитель надає коригувально-консультативну допомогу, допомагає в опануванні конкретними технічними прийомами, тож виступає в ролі радника і консультанта.

Розглянемо окремі практичні завдання та їхні результати.

Створення декоративної композиції «Чарівна квітка» передбачає виконання таких завдань: навчитися створювати врівноважену композицію на основі стилізації рослинних форм (використовуємо замальовки різних рослин); навчитися узагальнювати зображення рослин; створювати цілісну композицію, підпорядковувати деталі композиції, виявляти композиційний центр; використовувати виразальні можливості лінії, точки та плями.

Поетапне виконання завдання:

I етап – запропонувати учням вибрати фото рослини, попередньо роздруковане на форматі А4 (чорно-біле зображення) (мал.1);

II етап – за допомогою копіювального паперу перенести простим олівцем контур квітки на аркуш паперу (мал. 2);

III етап – проаналізувати переведений малюнок квітки, визначити композиційний центр, підпорядкувати деталі композиції (виявити головні та другорядні елементи) (мал. 3);

IV етап – за допомогою пластичних ліній підкреслити малюнок квітки, заповнити силует квітки та простір графічними елементами, використовуючи графічні засоби виразності, й тим самим – створити цілісну композицію.

Робота за цим алгоритмом дозволяє створювати декоративні композиції «Чарівна квітка» різного рівня складності, а тому може використовуватися в роботі і зі школярами, і з більш досвідченими студентами, а також поєднувати обов'язкові навчальні завдання з більш творчими, де виконавці втілюватимуть свої задуми – у цьому переваги даного алгоритму. Для прикладу демонструємо більш складні роботи – студентів першого курсу кафедри образотворчого мистецтва психолого-педагогічного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка (мал. 4, 5).

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Виконання декоративної композиції «Казковий птах» ставить такі завдання: навчитися створювати виразну рівноважену композицію на основі стилізації природних форм (використати замальовки різних тварин); узагальнити зображення тварини; створити цілісну композицію, підпорядковувати деталі, виявити композиційний центр; застосовувати поняття нюансу або контрасту; закономірності оптичного та психологічного сприйняття форми на площині.

Поетапне виконання завдання:

I етап – запропонувати учням вибрати фото тварини, попередньо

роздруковане на форматі А4 (чорно-біле зображення) (мал. 6);

II етап – за допомогою копіювального паперу перенести простим олівцем контур тварини на аркуш паперу (мал. 7);

III етап – проаналізувати переведений малюнок тварини, визначити композиційний центр, підпорядковувати деталі композиції (виявити головні та другорядні елементи), узагальнити зображення тварини; домалювати харак-

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Мал. 8

терні елементи, що допоможуть створити певний образ (мал. 8);

IV етап – за допомогою пластичних ліній створити динамічний або статичний образ, заповнити силует тварини та простір графічними елементами, застосувати нюанс або контраст, виконати цілісну композицію.

Мал. 9

Мал. 10

Як результат роботи представимо декоративні композиції «Казковий птах» студентів першого курсу кафедри образотворчого мистецтва психолого-педагогічного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка (мал. 9, 10).

Декоративна композиція «Моє місто» передбачає виконання виразної рівноваженої композиції на основі стилізації архітектурних форм (замальовок архітектурних споруд рідного

міста): створити цілісну композицію, підпорядковувати деталі, виявити композиційний центр; застосовувати поняття рівноваги симетричних та асиметричних форм; використати поняття «колорит».

Поетапне виконання завдання:

I етап – запропонувати учням ви-

брати архітектурні замальовки рідного міста, попередньо роздруковані на форматі А4 (чорно-біле зображення) (мал. 11);

II етап – за допомогою копіювального паперу перенести простим олівцем основні контури архітектурних замальовок на аркуш паперу, використати попередні замальовки рослини, накладаючи один малюнок на інший (мал. 12);

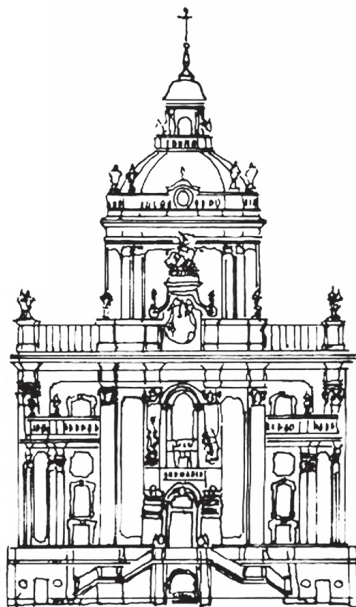
III етап – проаналізувати переведений малюнок архітектурних замальовок, визначити композиційний центр, підпорядковувати деталі композиції (виявити головні та другорядні елементи), узагальнити зображення архітектурних форм; домалювати потрібні рослинні елементи, що допоможуть створити певний образ, створити цілісну композицію (мал. 13);

IV етап – за допомогою пластичних ліній підкреслити малюнок архітектурних форм, створити динамічний або статичний образ, застосовувати поняття рівноваги симетричних та асиметричних форм та принципи побудови статичної та динамічної композиції, використати поняття колорит, створити цілісну композицію.

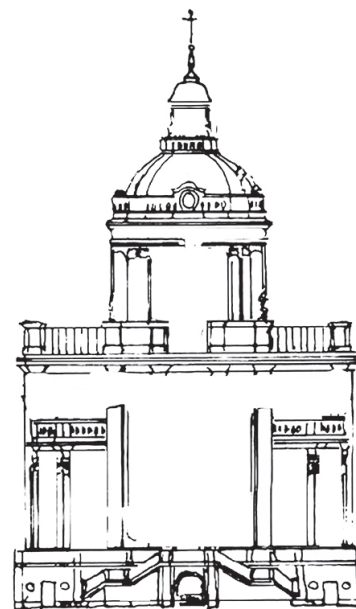
Подаємо приклади декоративної композиції «Моє місто» у виконанні студентів другого курсу кафедри образотворчого мистецтва психолого-педагогічного факультету ПНПУ імені В. Г. Короленка (мал. 14, 15).

Таким чином, навчання образотворчого мистецтва у загальноосвітній школі передбачає опанування основами художньої виразності, до яких належить композиція. Для грамотного створення художніх образів і втілення власних задумів художніми засобами необхідне знання основних законів композиції (цілісності, контрастів, новизни, підпорядкування всіх засобів композиції ідейному задуму) і правил композиційної побудови зображення (ритм, виділення сюжетно-композиційного центру, симетрія або асиметрія, розміщення головного на другому просторовому плані).

Засвоєнню даних законів і правил композиції допомагають творчі завдання, виконання яких передбачає застосування отриманих знань і їх поглиблення

Мал. 11

Мал. 12

Мал. 13

Мал. 14

Мал. 15

у практичній роботі учнів – створенні зображень. Вважаємо, що ефективніше виконуватимуться завдання на основі алгоритму з 4 поетапних кроків – вони висвітлені у статті. Запропонований алгоритм виконання практичних завдань з композиції доцільно використовувати у практиці роботи з учнями основної школи і студентами, адже він надає можливостей не тільки закріпити набуті знання, оволодіти навичками практичної діяльності, а й застосувати їх під час створення цікавих робіт за власним задумом.

Перспективним напрямом подальших розвідок у даній тематиці може стати розробка творчих завдань з опанування учнями різного віку інших засобів художньої виразності (ритм, форма та ін.) у процесі вивчення образотворчого мистецтва в загальноосвітній школі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Богданова Л. О., Коваленко В. С. Методичні вказівки з дисципліни «Композиція». Модулі № 1–3 (для практичних занять та самостійної роботи студентів 1–2 курсів напряму 6.060102 «Архітектура» / Харківськ. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; уклад.: Л. О. Богданова, В. С. Коваленко. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 102 с., 174 рис.
2. Грегориан Е. А. Основы композиции в прикладной графике : [учеб.-метод. пособ.

для студ. и уч-ся высших и средних спец. уч. завед.] / Е. А. Григорян. – Ереван : Республиканский учеб.-метод. кабинет, 1986. – 32 с.

3. Кайдановська О. О. Методичні рекомендації до курсу «Основы композиции»: Творчі практичні завдання / О. О. Кайдановська. – Полтава : ПНПУ, 2002. – 72 с.

4. Калініченко О. В. Методика навчання композиції старшокласників у допрофесійній художній освіті : автореф. дисертації канд. пед. наук : 13.00.02 / Олена Василівна Калініченко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ : [Б.в.], 2011. – 21 с.

5. Кибрик Е. А. Общие сведения о композиции [Текст] / Е. А. Кибрик. Композиция и творчество : в 2 ч. / А. Д. Алехин. – Москва : Юный художник, 2006. – 32, [1] с. : ил. – (Библиотека «Юного художника» ; вып. 3).

6. Сокольникова Н. М. Изобразительное искусство : [учебник для уч. 5–8 кл. : в 4 ч. – Ч. 3. Основы композиции] / Н. М. Сокольникова. – Обнинск : Титул, 1996. – 80 с. : цв. ил.

7. Яремків М. М. Композиція: творчі основи зображення / М. М. Яремків : [навч. посіб.]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 112 с.

REFERENCES

1. Bohdanova, L. O., & Kovalenko, V. S. (2013). *Metodychni vkazivky z dystsypliny "Kompozitsiia". Moduli № 1-3 (dlia praktychnykh zaniat ta samostiinoi roboty studentiv 1-2 kursiv napriamu 6.060102 "Arkhitektura", spetsialnist mistobuduvannia)* [Methodological instructions on discipline "Composition". Module No. 1-3. (For practical lessons and self-study of 1st and 2nd year

students, Course 6.060102 "Architecture", specialty "urban planning"]. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova.

2. Grehorian, E. A. (1986). *Osnovy kompozitsii v prikladnoi grafike* [Fundamentals of compositions in applied graphics]. Erevan: Respublikanskii ucheb.-metod. kabinet.

3. Kaidanovska, O. O. (2002). *Metodychni rekomendatsii do kursu «Osnovy kompozitsii»: Tvorchi praktychni zavdannia* [Methodological recommendations for the course «Basics of composition»: Creative practical tasks]. Poltava: PNPU.

4. Kalinichenko, O. V. (2011). *Metodika navchannia kompozitsii starshoklasnykiv u doprofesiinii khudozhnii osviti* [Methodology of teaching compositions to senior pupils in pre-professional artistic education]. (Dissertation Abstract, Kyiv).

5. Kibrik, E. A. (2006). *Obshchie svedeniia o kompozitsii* [General information about the composition]. In A. D. Alekhin, *Kompozitsiia i tvorchestvo*. Moscow: Yunyi khudozhnik.

6. Sokolnikova, N. M. (1996). *Izobrazitel'noe iskusstvo: Uchebnik dlia uch. 5-8 kl.: Vol. 3: Osnovy kompozitsii* [Fine art: Textbook for the 5-8 grades. The basics of the composition]. Obnynsk: Titul.

7. Yaremkiv, M. M. (2005). *Kompozitsiia: tvorchii osnovy zobrazhennia* [Composition: Creative fundamentals]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2017 р.